

Ա. Բ. Կարինյան

Մ. ՄԱՄՈՒՐՅԱՆԸ ՄՇԱԿՈՒՅՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԱՍԻՆ

Ականավոր արևմտահայ լուսավորիչ-մտածող Մատիևոս Մամուրյանի մասին ժամանակին հրապարակվել են բազմազան ուսումնասիրություններ: Որքան էլ տարօրինակ է, հայ բանասերները ծանրանալով Մամուրյանի մտահայեցողության հատկանիշների վրա, հաճախ մոռացողության են մատնել հոգևավոր արևմտահայ գրողի պատմագիտական ուրույն մտորումները և մտնավանդ անչափ ինքնահատուկ մոտեցումը մշակույթի պատմության պրոբլեմներին: Մեզ թվում է, որ այդօրինակ «միակողմանիությունը» բացատրվում է նրանով, որ Մամուրյանի մասին դանդաղ ժամանակ գրող բանասերները զրեթե միշտ ջանացել են հիմնական ուշադրությունը նվիրել բացառապես ականավոր գործչի հասարակական-քաղաքական և նույնիսկ ռեուլյուցիոն հայացքների բացահայտմանն և բնութագրմանը:

Ահա հենց շեշտված «միակողմանիությունը» թելադրեց մեզ շեղվել տրադիցիայի ամբողջուն ունեցող ուղեգծից և զեթ հակիրճ կերպով նկարագրել Մ. Մամուրյանի ուրույն այն մտորումները, որոնք նվիրվել են մշակույթի պատմության պրոբլեմների լուսարանությանը և հնարավորություն են տալիս մոտենալ Մամուրյանի մտահայեցողության շատ բիշ ֆենաբկված նատկանիշների բացահայտման:

1

Մ. Մամուրյանի հասարակական և իմաստասիրական հայացքները լավ են հայտնի: Ժամանակին այդ հայացքները արծարծվել են Զմյուռնիայի «Արևելյան Մամուլ» հանդեսի էջերում: Տակավին հանդեսի առաջին զրքում Մամուրյանը հիշատակելով արևմտահայ բազմաթիվ լրագիրների առկայությունը բնդգծել էր, որ շեշտված նոր հանդեսը պետք է դառնա «...պատմական, տնտեսական, իմաստասիրական և այլ գիտելիքների»¹ շտեմարան: Առանձին դեպքերում արևմտյան լեզուներից կատարված հայերեն թարգմանություններին կցված հավելվածներում Մամուրյանը բնութագրելով այս կամ այն հեղինակին, ջանացել է բացահայտել նաև իր որոշ մտորումները: Ականավոր անզլիական վիպագիր Դիկկենսի մասին, օրինակ, հատուկ ծանոթության մեջ նա նշում է, որ Դիկկենսը «ազատասեր, դիտող միտմ և, ...մանավանդ բնկերության ստորին հեք դասերու բարօրության նպաստավոր խնդիրներ հուղելու եփուն գրիշ ուներ...»:

«Դիկկենս — գրում էր Մամուրյանը — խնդուք կշարժե, կկծե ու կկրթի...»²

Չնայած նման կտրուկ տողերին Մամուրյանը չէր ցանկանում ձայնակցել հայ արմատական-դեմոկրատական գործիչներին և որոշակի կերպով շեշտում էր, որ ինքը հայ մտավորականության միասնականության կողմնակից է և կու-

¹ «Արևելյան մամուլ», 1871, էջ 3:

² Նույն տեղում, 1875, էջ 102:

զենար բացահայտել իր դրական մոտեցումը ոչ միայն Կոստանդյանին և ՏԼ-տեյանին, այլ նաև Խորասանճյանին, Շահնաղարյանին, Կ. Յութուճյանին, Վիչենյանին, անդամ Կրճիկյանին: Նման իմաստ է ունեցել, համենայն դեպս, Մամուրյանի նկատողությունը «Լրեկի ազգայնոց» դեմ «թշնամական դիրք բռնող գործիչների նկատմամբ»:

Իր մտահայեցությամբ Մամուրյանը իդեալիստ այն մտածողների շարքին էր պատկանում, որոնք գերադասում էին բախվող հասարակական-գաղափարական հոսանքների նկատմամբ բռնել շեղոք դիրք: Բնորոշ է այն, որ կցելով Ֆրանսիական մի իմաստասերի ակնարկի թարգմանությանը իր առանձին դիտողությունները, Մամուրյանը կանգ է առնում մատերիալիզմի և իդեալիզմի հետևորդների վրա ու գրում է՝ «...կան նաև այնպիսի հոգիներ որ այս ինչ կամ այն ինչ փիլիսոփային դրույթյան լիովին չհարելով՝ միջին նաեղալու մը կրնտունեն և իրենց հատուկ ըմբռնումով՝ մթինը կմեկնեն կամ կհերքեն...»³:

Իրականում Մամուրյանը չէր սքողում, որ ինքը մատերիալիստական իմաստասիրության տեսաբանների դրույթները համարում է անհանդուրժելի: Հանդեսի մեջ ղեկավարած «Փիլիսոփայություն և հասարակաց դիտողություն» հոդվածին, օրինակ, կցված է հատուկ ծանոթագրություն այն մասին, որ էպիկուրի հետևորդների «աղանդը վերջեն հեշտության և անբարոյականության նշանաբան դարձավ իր աշակերտաց ձեռքով...»: Նման լրնութագրումը, իհարկե, չէր կարելի համարել «միջին ճանապարհի» ցուցանիշ: Իր տեսություններից մեկում հանդեսի խմբագրությունը կանգ առնելով հնօրյա արևմտյան կրոնական-սոցիալական շարժումների վրա նորեն ձգտում էր բացահայտել «քաղաքացի ավագանի» դեմ ծառացող «գեղացիների» ապստամբության անհանդուրժելիությունը:

Մի ուրիշ անգամ հիշատակելով Բաստիայի ուսմունքի հիմնական դրույթները, նա շեշտում է, որ «մարդս սեփականատեր կ'ծնի» և որ սոցիալական բախումները անհանդուրժելի են: Արևմտյան երկրներում, նկատում է նա, բարձր և ստորին դասերը կովում են, այդ երկրներում «Միջազգային Բնկերությունը» մեծ «ահ ու տագնապ» է ազդում կառավարություններին: Արևելքում, սակայն, այդպիսի «ընկերական տագնապ» չկա: Մի ուրիշ անգամ նշելով, որ աշխարհս «անհավասարությունների ներդաշնակություն է», «Արևելյան մամուլը» հիշեցնում է ընթերցողներին, որ «ներդաշնակության» ուղեգիծն էլ պետք է պաշտպանվի հակառակ բախվող ու ներհակ հոսանքների կոիվներին: Նորից հիշատակելով «Միջազգային Բնկերության» վարքագիծը, հանդեսի հոդվածագիրը գրում է, որ այդ Բնկերությունը «Բարիդի խակ և գուհիկ խուժանի մեջ առաջին փորձ ս'ընելու կ'ենեն, և այս փորձը եղերական վախճան մը կառնուր...»: Կոմունայի մասին կարդում ենք, որ «ահուի արարք է» եղել կոմունարների գործունեությունը: Եթե մենք ավելացնենք այն, որ տաղանդավոր հրապարակագրին հատուկ հմտությամբ «միջին ճանապարհի» և ապա սոցիալական շահերի համերաշխության պատգամների պաշտպանությունը Մամուրյանը կարողանում էր կապակցել մշակույթի, արվեստի, գրականության զանազան վավերագրերի ժողովրդականացման հետ, մեզ համար պարզ կդառնա իդեալիստական իմաստասիրության կովաններին կառչած Մամուրյանի դիրքորոշման բնույթը:

Ջանալով ժողովրդականացնել արևմտյան մշակույթի ականավոր ներկայացուցիչների պրոգրեսիվ երկերը, առաջադրելով հայրենասիրության պատգամներ, կոչ անելով կառուցել զպրոցներ և ընկերություններ, հաշվի առնել ղզուշավոր գործելակերպի կարևորությունը, Մամուրյանը հեռու էր կանգնած հայ արմատական նոր մտավորականության շարքերից, թեև մերթնդ մերթ կղերական-ռեակցիոն ուղեգծի պաշտպանների ռեակցիոն ելույթները թելադրում էին նրան հաշտարար դիրք բռնել անգամ «ծայրահեղ» գաղափարներ պաշտպանող «արմատական» դեմոկրատների նկատմամբ: Մամուրյանի խորին համոզմամբ միմիայն «միջին» գծի պաշտպանությունը կարող էր ապահովել արևմտահայերի կուլտուրական-վերածնական շարժման վերելքը: Դպրոցները, գրքերն ու հրատարակչությունը, մամուլը, կրթական հաստատությունները պետք է համախմբեին հայ հոսանքների բոլոր ներկայացուցիչներին միասնական ազգային-հայրենասիրական պատգամների դրոշի ներքո և ստեղծեին ամուր միասնական մի հավաքույթ ... Հիմնական այդ ելակետից էլ մոտենում է Մամուրյանը մշակույթի պատմության կարևորագույն պրոբլեմներին ոչ միայն իր հանդեսի զանազան համարներում զետեղված նյութերի մեջ: Նա հորինում է հատուկ ձևեր, տպագրում է նշանակալից գիտական ուսումնասիրությունների բնույթ ունեցող իր դասագրքերը, ժողովրդականացնում է զպրոցներում մշակույթի պատմության պրոբլեմների լուսարանության նվիրված իր գաղափարական առաջադրությունները:

Երկու կարծիք չի կարող լինել այն մասին, որ ականավոր արևմտահայ լուսավորիչ-մտածողի մտահայեցության ճշգրիտ բնութագրման համար շեշտված դասագրքերը եզակի նշանակություն ունեն...

Մ. Մամուրյանի պատմական ձեռնարկները շատ յուրահատուկ հյուսվածք ունեն: Դասագրքերից առաջին հատորը նվիրված է «Հին Պատմությանը» (Կարճեղանացվոց, Հունաց, Հռոմեացվոց և Հայոց): Այդ հատորը լույս է տեսել 1877-ին, Ջմյունիայում՝ Տեառնյան տպագրության (405 էջ): Երկրորդ հատորը նվիրված է «Միջին գարու պատմության» և լույս է տեսել արդեն 1878-ին (508 էջ): Այդ հատորի վերջին հատվածները նույնպես նվիրված են «Հայոց Պատմության»:

Երկու հատորներն էլ բացահայտում են թե՛ Մամուրյանի հմտությունը և թե՛ Ջմյունիայի հայ դպրոցների մեծ կուլտուրական նշանակությունը: Դասագրքերը հորինելուց առաջ Մամուրյանը պետք է ուսումնասիրեր բազմաթիվ աղբյուրներ և ապա կերտեր ուրույն մի կոնցեպցիա՝ հաշվի առնելով արևմտահայ իրականության կոնկրետ հանգամանքները: Դեպքերի, ցայտուն երևույթների, պատմական կարևոր դեմքերի ընտրությունը նա կատարել է ղեկավարվելով իր ինքնահատուկ մտահայեցության հիմնական դրույթներով: Դիտավորյալ կերպով նա համաշխարհային պատմության հատորների տեքստին հատուկ հավելված-հատվածներ է կցել հայոց պատմության վերաբերյալ: Ակնհերե է այն էլ, որ նա ջանացել է դասադրել առաջին մասերի նկարագրությունը դարձնել հենակետ հայրենի պատմության երևույթների զննատության համար: Առաջին դեպքում նա ձևավել է արևմտյան պատմաբանների դիտական հետազոտությունների վրա և առաջադրել է իր նկարագրական ակնարկները սոսկ որոշ փոփոխություններով կամ լրացումներով: Հայոց պատմությունը գրելու ժամանակ նա կարող էր հենվել միմիայն Չամչյանի, Ինճիճյանի, մխիթարյան գործիչների աշխատությունների վրա: Այդ աղբյուրների դրույթներին,

սակայն, նա չէր կարող հետևել կուրորեն: Այդ պատճառով Մամուրյանը «Հայոց Պատմությունը» շարահյուսել է, ինչպես մեզ է թվում, հենվելով բացառապես ու միմիայն հայ պատմագիրների աշխատությունների վրա:

Թե ինչպե՞ս է նա մոտեցել անցյալի պատմական զեպքերին և վավերագրերին, մենք կտեսնենք ավելի լավ, եթե կանգ առնենք շեշտված երկու հատորների հիմնական հատվածների վրա:

2

Ես արդեն ասացի, որ Մամուրյանը էրուդիտ մտածող էր: Կարելի է նաև ավելացնել, որ նա առաջավոր գործիչ լինելով հանդերձ մի խոհուն պրոգրեսիվ գործիչ էր, որ մեծագույն նշանակություն էր տալիս ժողովրդի հետ կապված մշակույթին՝ գիտության, արվեստին, գրականության: Միաժամանակ նա գեղագիտական նրբին ճաշակ ուներ և գրական-գեղարվեստական կամ իմաստասիրական ու գիտական թեմաների ընտրության ժամանակ ձգտում էր նշել կարևոր նյութերը ու ծանրանալ հանդուցային նշանակություն ունեցող պատմական երևույթների ու դեմքերի վրա:

Մամուրյանը հանդիսանալով «ներդաշնակության» պաշտպան, այնքան էլ մեծ հաճույքով չէր նկարագրում սուր հասարակական բախումները, սոցիալական մարտերը, հասարակության «անդորր» ու միասնական արշավին խանգարող անակնկալ դիսոնանսները: Այնուամենայնիվ նա գիտուն մտածող էր ու չէր ցանկանում քողարկել իրական զեպքերը: Մյուս կողմից, կարելի է ենթադրել, որ նրան ծանոթ են եղել հայտնի մտածողների, մանավանդ արևմտյան գիտնականների, աշխատությունները: Կարելի է, համենայն դեպս, առանց վարանումների ասել, որ Մամուրյանը ժամանակին ուսումնասիրել է մեծագույն ուշադրությամբ ոչ միայն Վուրերի, Դիդրոյի, Կոնդորսեի, էնցիկլոպեդիստների աշխատությունները, այլ նաև մի շարք նոր ֆրանսիական պատմաբանների գործերը (Գիզոյի, Օգյուստինեն Տիերրիի, Միշլեի և այլն): Նրա «դասադրքերի» մեջ նշմարվում է ակնարկված ազդեցությունների ուրույն կնիքը: Սակայն և այնպես, ամբողջ շարահյուսության կոմպոզիցիան, նյութերի ընտրությունը, թեմաների դասավորումը կատարել է ինքը Մամուրյանը: Իր հայեցողությամբ նա իդեալիստ էր և վճռական նշանակություն էր տալիս զաղափարներին, բանականությանը: Այդ գրույթը նա ճիգ է արել նկարագրական իր ակնարկների մեջ հիմնավորել: Չնայած դրան, Մամուրյանը «վերնաշենքային» երևույթների լուսաբանության համար աշխատել է բնութագրել նաև «հասարակական կեցության» պատմական կոնկրետ հատկանիշները: Դասագրքերի մեջ սկզբում նա կանգ է առնում պատմական զեպքերի վրա, իսկ հետագայում արդեն անցնում մշակութային պրոբլեմների քննարկմանը:

Այսօր, իհարկե, կարելի է բաղմամբով քննական դիտողություններ նետել Մամուրյանի թե՛ միամիտ և թե՛ նաև մակերեսային առանձին հայտարարությունների առթիվ: Սակայն մենք պետք է միշտ հիշենք, որ իր դասադրքերը Մամուրյանը գրել է անցյալ դարի յոթանասնական թվականներին սովորական կան Թուրքիայում, սովորական և կղերական-պատրիարքական գրաքննության տիրակալության օրերին, որպեսզի ավելի ակնորոշ դառնա նրա ջանքերով ձեռնարկած դործի իրական նշանակությունը:

Պատմական իր երկու ձեռնարկների մեջ էլ Մամուրյանը բավական մանրամասն կանգ է առել «ներքին պատմության» նշանակալից դրվագների վրա: Առանձին հատվածներին կցված են պետիտով հավելվածներ՝ կարևոր տնտեսական և կուլտուրական դեպքերի, առևտրի և վաճառականության, արվեստի և դրականության մասին: Կան նաև ուշադրավ տվյալներ քաղաքների զարգացման, կառավարական-պետական կարգերի, ճարտարապետության մասին: Ամենից բնորոշն այն է, որ դասագրքերի զանազան մասերում հաղորդվում են տեղեկություններ սոցիալական շերտավորման և հակամարտության մասին: Մամուրյանը խոսում է «դասերի» մասին, բայց նկատի ունի դասակարգերի բախումները, թեև տակավին պարզորոշ հասկացողություն չունի հասարակական դասակարգերի մասին: Մարքսիզմից նա շատ և շատ հեռու էր կանգնած, իհարկե: Միամիտ կերպով մոտենալով հասարակական ներհակություններին, նա համակված էր այն համոզմամբ, թե «ունևորների» վեհանձնությունը և ապա «աղքատների» աշխատասիրությունը կարող են ստեղծել «ներդաշնակություն»: Սակայն Մամուրյանը տեսնում էր, որ հաճախ վճռական դեր են կատարում երկու ներհակ «դասերի» շահերի բախումները: Հռոմի պատմության նվիրված մի հատվածի վերնագիրը նա դիտավորությամբ ավելի խոսուն էր դարձրել: Շեշտելով այն, որ իր նպատակն է նկարագրել «պատրիկներուն ու ժողովրդյան մեջ կռիվները», նա գրում է՝ «Ժողովուրդը կպահանջեր, որ պատրիկներուն պես ինքն ալ իրավունքներ և արտոնություններ ունենա ... մանավանդ չէր կրնար հանդուրժել որ մինակ պատրիկներն անբավ հողային կալվածներ ունենան...»: Ապա հիշատակելով ժողովրդի պահանջներին արձագանքող հռոմեական ռեֆորմատորի «ազարակային օրենքը», նա շեշտում է, որ «ազնվական դասն ... իր բոլոր ուժովը դեմ կեցավ ըսելով թե ժողովուրդը զինք կողոպտել կուզե...»⁴:

Մամուրյանը հետագայում կանգ է առնում պատրիկների պարտության վրա և հատուկ հավելվածի վերնագիրն էլ նշում է՝ «ժողովրդյան հաղթանակը»: Բնորոշ են նաև հետևյալ տողերը. «...Այն ատեն պատրիկներուն և ժողովրդյան մեջ տիրած ոսոխությունը ուրիշ կերպարանք առավ. բայց վերջին նորեն ծագեցան այս կռիվներն ուրիշ բարուրանոք և ուրիշ ձևով...»: Մի ուրիշ անգամ նա գրում է. «...Հռոմի պատմության մեջ երկու դասու, այսինքն ազնվական և ռամիկ դասուն կռիվներն մեծ և նշանավոր տեղ կը բռնեն...»⁵:

Մամուրյանը կանգ է առնում նաև պետական-իրավական ինստիտուտների հատկանիշների վրա և նորից հիշատակում է ներհակ սոցիալական ուժերի նշանակալից դերը: Գրեթե միշտնա դատապարտում է «խաղաղության» դեմ ծայացողներին: Մերթ ընդ մերթ կարծես դիտավորությամբ ծանրանում է սոցիալական բախումների վրա և աշխատում է նկարագրական տողերն էլ դարձնել ընթերցողներին դաստիարակելու ուրույն մեթոդ: «...Գրակքոսյան ժամանակեն ի վեր,— ասում է նա,— ժողովրդյան աղնվական և ռամիկ դասերուն մեջ անպակաս էին երկպառակությունները: Փառասեր մարդիկ շարունակ այս կռիվները կդրգոեին, որ ստեպ արյունահեղությամբ կվերանային: Իրավ է որ քանի մը հայրենասեր մարդիկ երկու կուսակցությունները հաշտեցրնելու փորձ կը փորձեին, բայց իրենց բոլոր ճիգը զրևի՛ն ապարդյուն կմնար...»: Բնորոշ է այն

⁴ «Հին պատմություն», գ. 1, էջ 200—201:

⁵ Նույն տեղում, էջ 223:

էլ, որ Մամուրյանը ներբող է ձոնում Ցիցերոնին և նույնիսկ «ժողովրդյան մարդ» է համարում հռոմեական արիստոկրատիայի ականավոր այդ ներկայացուցչին՝

Մամուրյանի մտահայեցության ճշգրիտ բնութագրման համար մենք կարող ենք հիշատակել նրա նշանակալից ուրույն եզրակացությունը: «...Որչափ ատեն որ Հռոմ ներքին երկպառակույքամբ զբաղեցաւ առաջ չգնաց, վասնզի արտաքին պատերազմներն նույն եռանդով չէին մղած: Բայց երբ այս երկու դաս քաղաքացւոց մեջ միաբանութիւն մտաւ, Հռոմայեցիք իրենց փառավոր պատերազմներն սկսան, որպէսզի Իտալիո այլ և այլ զավառներուն տիրեն...»:

Շեշտված եզրակացությունը դառնում է Մամուրյանի համար կարևորագույն մի հիմնակետ: Երբ նա անցնում է հետազոտում հայրենի ժողովրդի պատմությանը, այլևս կանգ չի առնում սոցիալական բախումների վրա, ոչ մի խոսք չի ասում ոչ կրոնական-ժողովրդական շարժումների և ոչ էլ ազատախոհ մտածողների մասին: Նա դիտավորությամբ ցուցադրում է հայ թագավորների և կրոնական պետերի ընդհանուր ջանքերով կերտվող, ամրացող, զարգացող հայ պետության միասնականությունը: Բնորոշ է այն, որ նա անտեղի է համարում հիշատակել թեկուզ այն փաստերը, որոնք հիշատակվել էին Չամչյանի ընդարձակ «Պատմության» մեջ: Ամենից կարևորը նրա համար ազգասիրության և հայրենասիրության ուղեգծի պաշտպանությունն ու հիմնավորումն էր: Անտիկ աշխարհի պատմությունը պետք է ցույց տար, որ սոցիալական բախումները միմիայն մեծ վնաս են հասցրել և միշտ պետք է հիշեցնել հայ ժողովրդին միասնական ուղեգծի մեծագույն կարևորությունը: Դրանով էլ բացատրվում են դասադրքերի մեջ գետնից հանվածները, որոնք իրականում դյուրամատչելի կերպով ժողովրդականացնում էին հայ պատմիչների աշխատությունների մեջ նկարագրված պատմական դեպքերը, վաղևաճի նվիրական ավանդությունները և առասպելները, հայրենասեր-աշխարհիկ և հոգևոր պետերի մասին կերտված վիպական պատմվածքները...

Մամուրյանի ջանքերով առաջադրված «պատմության փիլիսոփայության» հիմնական սկզբունքներն այդպիսով, այնքան էլ բարդ չէին և իրականում բավական սերտ կերպով կապված էին արևմտահայ մտավորականության իշխող խմբակների մտահայեցության հետ: Շեշտված «իմաստասիրության» համաձայն հայոց պատմության մեջ չեն եղել սոցիալական բախումներ: Միաժամանակ հայ ժողովուրդը միշտ եղել է տիրասեր, աշխարհիկ և հոգևոր պետերի հեղինակության հպարտավոր ժողովուրդ: Դժվար է երևակայել, թե Մամուրյանի նման էրուդիտ և խոհուն մտածողին հայտնի չէին շեշտված «իմաստասիրության» հասկացական երանգները: Իհարկե, բավական լավ էին ծանոթ նրան հայրենի ժողովրդի պատմության կարևորագույն էջերը: Սակայն ի՞նչ իմաստ ունեն նշել այն փաստերը, որոնք կարող էին քայքայել դեպի նոր մշակույթի հանգրվանները նետվող հայրենակիցների միասնական շարքերը: Այդպես էր խորհում Մամուրյանը, երբ ընդգծում էր «երկպառակությունների» բացասական դերը և կոչ էր անում հայրենակիցներին ամրացնել միությունը: Նա միշտ կարող էր լին՝ սուլթանական և թե՛ պատրիարքական ցենզորներին ասել, որ ինքը «ղասերի» վրա կանգ է առել միասնականության ուղեգծի պաշտպանության համար:

Միջին դարերի պատմության նվիրված դասագրքի մեջ հիմնականում միևնույն կոնցեպցիան էր արժարժված, բայց առանձին դեպքերում փոփոխված

ձևով: Մամուրյանը այս անգամ ավելի մեծ ուշադրություն է նվիրում կրոնական և առանձնապես քրիստոնեական շարժումների նկարագրությանը, բավական երկար կանգ է առնում առանձնապես խաչակիրների շարժումների վրա, ուշադրավ էջեր է հատկացնում ավատական կարգերի պայմաններում կազմավորվող պետություններին: Միջին դարերին նվիրված պատմության մեջ ևս մենք տեսնում ենք դարձյալ խոհուն մտածողի դիմաստվերը: Բնորոշ է այն էլ, որ այս անգամ նա գտնում է չերմ խոսքեր կրոնական-հերետիկոսական գաղափարախոսներից առանձնապես Արնոլդ Բրեշիացու մասին: Մամուրյանը բնութագրում է այդ գործչի հայեցողության դրական հատկանիշները, բացահայտում է ազատախոս իմաստասերի և ըմբոստ մտածողի դեմքը: Նման էջերը ցույց են տալիս համեմայն դեպս, որ Մամուրյանը ծառանալով ընդդեմ կաթոլիցիզմի միաժամանակ բավական որոշակի կերպով հանգես էր գալիս ավատական-կալվածատիրական կարգերի քննադատի դերում: Մենք դիտավորությամբ կանգ ենք առնում «միջին դարերի» պատմության նվիրված դասագրքի վրա, որովհետև հենց այդտեղ զրոսկորվել է գաղափարական նոր հանգրվաններ որոնող պրոգրեսիվ մտածողի դիմաստվերը:

3

Երկու հատորների գրելաձևն ու ոճը ցույց են տալիս, որ Մամուրյանը աշխատում էր ընդգծել իր անաչառ և օրյեկտիվ գիրքը պատմական վաղեմի դեպքերի և երևույթների նկատմամբ: Հին անտիկ աշխարհի «դասերին» նվիրված նկատողությունների մեջ նա հիշատակում է սոցիալական բախումները և ամենևին չի ծածկում, որ ներհակ «դասերի» հակամարտությունը ինքը համարում է բացասական երևույթ: Սակայն նա շեշտում է, որ առանձնապես հունական և հռոմեական մշակույթը մեծ դեր է կատարել համաշխարհային կուլտուրայի պատմության մեջ: Ակներև ակնածանքով է նա կանգ առնում Սոկրատի վրա⁷, Շատ հակիրճ տողեր են նվիրված նրա կողմից Հոմերոսին: Հիշատակվում են Պինդարոսը («գեղոններ երգեց և ազգային խաղերու մեջ հաղթողները երգեց»), Անակրեոնի և Սաֆոյի մասին կարդում ենք, որ դրանք կենսուրախ բանաստեղծներ էին: Մամուրյանը բարձր է վնահատում Էսքիլեսին, Սոֆոկլին, ապա «խիստ ընտիր ողբերգություններ» կերտող Էվրիպիդեսին: Արիստոֆանեսը, գրում է Մամուրյանը, «կատակերգություններ երգեց, որոց մեջ իր ժամանակի մոլությունները կծաղրեր. նույնպես հեգնեց ռամկավարները (Կլեոն) և սոփեստները...»⁸: Նշանավոր հունական պատմաբաններից հիշատակված են Թուկիդիդեսը, Քսենոֆոնը, իսկ իմաստասերներից Թալեսը, Պլատոնը, Զենոնը, Էպիկուրոսը, պերիպատեկյան, ստոյիկյան, էպիկուրյանց դպրոցների ներկայացուցիչները: Հակիրճ լինելով հանդերձ նշված տողերը պատմաբան-ուսուցչին թելադրում էին ավելի հանգամանորեն բնութագրել հունական մշակույթի հատկանշական կողմերը: Արվեստին նվիրված հատվածի մեջ կարդում ենք. «...Հունական ճարտարապետությունն՝ սյուներուն ձևին և ի մասնավորի խոյակներուն զարդարանքին համեմատ երեք կարգ կրածնվեր. դուրիական կարգ... առանց դարդի, հունական կարգ՝ ավելի թեթև և շնորհալի, կուրնական կարգն՝ հարուստ և շատ այլապան զարդերով»: Հունական ճարտարապետություն

⁷ Նույն տեղում, էջ 118—119:

⁸ Նույն տեղում, էջ 164:

որդերների մասին նշված անշափ սեղմ այդ տողերը, իհարկե, շատ լակոնական են: Սակայն և այնպես հենց նման տողերը բացահայտում են նրբին ղեղաղիտ-մտավորականի դիմաստվերը: Հիացումով է խոսում Մամուրյանը բարձր կատարելությամբ աչքի ընկնող հույն քանդակագործության «հրաշակերտների» մասին: Հռոմեական պատմության հատվածների մեջ Մամուրյանը ավելի շատ է կանգ առել սոցիալական բախումների վրա: Նա նույնիսկ դիտավորությամբ հատուկ վերնադիրներ է ընտրել և կարծես ջանացել է ավելի կտրուկ կերպով բացահայտել հասարակության ներհակ խավերի հարաբերությունները: «...Մեծ երկպառակություն աղնվականաց և ժողովրդյան մեջ. Հարուստներն ու աղքատները. Ստրուկներուն թշվառությունը. Սուսերամարտից ապստամբությունը...»: Առանձին ղգացումով են զծված զլաղիատորների ապստամբության ցայտուն էջերը և մանավանդ Սպարտակի արիությունը⁹: Հայ պատանիներին և բոլոր ընթերցողներին կարող էին հմայել խորունկ համակրանքով համակված այն նկատողությունները, որոնք պարզում են նաև անվանի հայ հումանիստ-լուսավորչի մտահայեցության դեմոկրատական հատկանիշները:

«Այլադան» և «զորավոր» համարելով հռոմեական մշակույթը, Մամուրյանը գրում է, որ հռոմեացիները յուրացրել են բազմազան ժողովուրդների մշակույթի «արդյունքները՝ մասնավորապես Արևելքի և Հունաստանի»: Սակայն միաժամանակ նա գրում է, որ հույն մշակույթը նույնպես որոշ գեպքերում ավելի բարձր է եղել: Առանձին ուշադրությամբ է ծանրանում Մամուրյանը Պլավտոսի և Տերենցիոսի երկերի վրա ու գրում է, որ նշանավոր այդ «բանաստեղծները» կերտել են «շատ կծու կատակերդներ»: Գուցե ավելի կարևոր նշանակություն ունեն մի ուրիշ հանգամանք: Պլավտոսը և Տերենցիոսը ոչ միայն տաղանդավոր երգիծարաններ էին: Նրանք հաղորդում էին նշանակալից տվյալներ հռոմեական հասարակության, կենցաղային հատկանիշների մասին: Մամուրյանը գիտեր, որ պատմությունը ուսումնասիրող հայ երիտասարդների համար կարևոր նշանակություն կարող են ունենալ երկու տաղանդավոր գրողների ստեղծագործությունների մեջ արձանագրված կենցաղային փաստերն ու գետնները, անգամ թևի ակնարկներն ու «մանրունքները»: Շատ բարձր է գնահատում Մամուրյանը առանձնապես Յիցերոնի գրվածքներն ու նամակները: Հիշատակում է նա Սալլյուստիոսին, Յուլի Ցեզարին, Տիտոս Լիվիոսին, Նևպոտին և իրավամբ ընդգծում է Տակիտոսի արտասովոր պատմական ստեղծագործության նշանակությունը (ամենևն համբավավոր պատմաբան): Գեղազետ Մամուրյանի համար Տակիտոսի «Պատմությունը» հիրավի կարող էր մեծ նշանակություն ունենալ:

Որքան ևլ հակիրճ էին դասագրքի մեջ «հռոմեական քաղաքակրթության» մասին գրված էջերը, հայ ընթերցողներին նման էջերն անդամ հաղորդում էին ուսանելի տվյալներ Հորացիոսի և Օվիդիոսի, Կատուլլոսի և մանավանդ «բնության վրա իմաստասիրական փրթուած» կերտող Լուկրեցիոսի մասին: Հռոմեական մշակույթի ներկայացուցիչների ընդհանուր թիվը, իհարկե, շատ ավելի մեծ էր: Մամուրյանը կանգ էր առել միայն ավելի կարևոր գեպքերի վրա և ղեկավարվելով իր ուրույն դիտակետով, որոշ ընտրությամբ էր նշել զանազան գրողներին: Այսօր մեղ համար ամենից ուշադրավր անվանի լուսավորիչ-հրապարակագրի ուրույն այդ մոտեցումն է: Թվարկելով հռոմեական գործիչներին՝

⁹ Նույն տեղում, էջ 274—275:

Սենեկա իմաստասերին, Սվետոնիոսի հայտնի կենսագրականները, «բնագետ» Պլինիոսին, Մարցիալի, Յուվենալի, Պերսիի երգիծական և շատ հաճախ կենսագրական դետալներ հիշատակող տաղանդավոր ստեղծագործությունները նա թելադրում էր իր ընթերցողներին ծանրանալ ավելի կարևոր վավերագրերի վրա և միաժամանակ հանդես էր գալիս նրբին զեղազետ-պատմաբանի դերում։ Ավելի քիչ ուշադրություն է նվիրել նա հռոմեական արվեստի նկարագրությանը։ «Մեծության և փառավորության դրոշմ ունին» ասում է նա հռոմեական ճարտարապետական շինությունների մասին։ Հիշատակելով քաղաքները, տաճարները և թատրոնները, կոթողները, բաղնիքներն ու ջրուղիները, Մամուրյանը առանձին ուշադրությամբ կանգ է առնում առանձնապես հռոմեական ճամփաների վրա ու գրում է, որ ամուր շաղախով պնդացած հռոմեական հին ճամփաներից մի քանիսը «մինչև մեր օրերը հասած են և շատ ընդարձակ էին...»։

Մամուրյանը ընդգծում է նաև «հռոմեական օրենսդրական գործերի» նշանակությունը։ Չի սխալվում նա, երբ խոսում է հռոմեական իրավունքի «նոր քաղաքակրթության վրա ունեցած հարատև և հաջող ազդեցության» մասին։ Նման սեղմ դիտողությունը ցույց է տալիս, որ Մամուրյանը լավ էր ծանոթ հռոմեական իրավունքի առանձնահատուկ պատմական դերին։ «...Արդի քաղաքակրթ ազգերն, — ասում է նա, — իրենց օրինագիրներուն մեջ հռոմեական օրենսդրության սկզբունքն ընդունեցան, և նորա ուսումն անհրաժեշտ է Եվրոպիո ազգերուն այժմյան ընթացքն ըմբռնելու համար...»¹⁰։ Դա հիշտ նկատողություն է։ Լավ է հայտնի այն, որ հռոմեական իրավական նորմերը մասնավոր սեփականության, տնտեսական փոխհարաբերությունների կարգավորման, քաղաքացիական իրավունքի մասին ընկալվել են բուրժուական երկրներում, որպես իրավական կարևոր սկզբունքներ։ Նապոլեոնի հայտնի կողքսի քննարկման և ձևավորման ժամանակ իրավագիտները հենվել են հռոմեական իրավունքի վրա։ Նույնը տեսնում ենք ուրիշ երկրներում։ Ցարական բռնակալության օրերին հրապարակված կողքսի հայտնի 10-րդ հատորի մասին կարելի է նույնը ասել։

Հին Թուրքիայում նոր քաղաքացիական կողքսի մշակման ժամանակ հիմնական հենարաններից մեկը եղել է նապոլեոնյան կողքսը։ Կասկածից դուրս է, որ առևտրի և վաճառականության, արդյունաբերական շինարարության պրոբլեմներն ուսումնասիրող էրոզիտ Մամուրյանի վերոհիշյալ դիտողության մեջ հնչում է նկատելի չափով նաև բուրժուական նոր դադափարախոսության մունետիկներից մեկի ձայնը։

Երկու խոսք կուլենայինք ասել վերոհիշյալ հատվածներին կցված պատմական այն ուրվագծի մասին, որ Մամուրյանը նվիրել էր «Հայոց Պատմության»։ Նշանակալից ակնարկ լինելով հանդերձ այդ ուրվագիծը իրականում այդ պատմիչների և առանձնապես Մովսես Խորենացու հայտնի «Պատմության» որոշ էջերի շատ հակիրճ մի շարադրությունն էր։

Սակայն Մամուրյանը 19-րդ դարի ականավոր գործիչներից մեկն էր և, իհարկե, պետք է փորձ աներ հայրենի ժողովրդի պատմության մոտենալ բուրժուական նոր պատմագիտության դիրքերից։ Իրականում նա կրկնում է ավանդություններն ու զրույցները թագավորների ու սուրբերի մասին, մեծարում է «հրաշքներ գործող քրիստոնեության» հիմնադրին, նկարագրում է վայրալից տոնով հնօրյա կրոնական պատմիչների կողմից դատափետված կերչակի ու

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 346։

Պապի «անկարգ կյանքն» ու անհանդուրժելի ձեռնարկները: Ավելի ուշադրավ կարելի է համարել «Հայոց քաղաքակրթության» նվիրված այն հատվածը, ուր կրոնական-իդեալիստական հայեցակետը կապակցված էր հայ նախարարությունների քննադատության հետ: «...Երբեմն,— նկատում է Մամուրյանը,— միաբանությամբ զորացած՝ թու՛մը մ'էր [նախարարությունը] հյուսիսային ապատակներու դեմ և տերության համար ազդու նեցուկ մը... սակայն երբեմն էլ «անիշխանության գրգիռ կը դառնար և հայրենի թշնամյաց ձեռքը զենք...»¹¹:

Չնայած այդպիսի մոտեցման, Մամուրյանը բարձր է գնահատում նախարարներին և խանդավառանքով է հիշատակում նշանավոր «աշխարհաշեն» նախարարներին՝ առանց քննադական աննշան խոսք անգամ նետելու ռամիկ հայ ժողովրդին շահագործող գեթ մի բունակալի մասին: Ներհակ սոցիալական ուժեր նա հայրենի երկրում չի տեսնում ու չի կամենում տեսնել: Կարելի է ավելին ասել: Նա ականերե բավականությամբ է նշմարում ներհակ «դասերի» բացակայությունը և չի ցանկանում խոսք ասել հնօրյա կրոնական-ժողովրդական շարժումների մասին: Հայ մշակույթին նվիրված ուրվագիծը կարող է տարակուսանքներ ստեղծել: Այդտեղ նշված է, որ հեթանոսական անցյալում եղել է սոսկ «անգիր և անհայտ» գրականություն, որոնք կորել են: Միաժամանակ Մամուրյանը հայտնում է այն կարծիքը, թե անցյալում՝ մինչև Մեսրոպի ժամանակը «մեհենական և քրիստոնեական գրվածոց» համար գործածվել են «զենտ կամ մարապարսից, ասորի և հույն տառերը»: Հին հայ երգիչները, վիպասանները Մամուրյանի ենթադրությամբ երգում էին «դուցագունների և թագավորների գործերը և երբեմն էլ «գրով էին ավանդում» այդ միևնույն երգերը: Միաժամանակ անվանի հայ գրողը նշում է նաև հետևյալը՝ «կկարծվի թե հայերն ի սկզբան սեպածե կամ բեռագիր տառերը կգործածեին...»: Որքան էլ անորոշ են Մամուրյանի դիտողությունները մենք չենք կարող անուշադրության մատնել նման տողերը: Պետք է ենթադրել, որ նա իր հիպոտետիկ կարծիքներն էլ առաջադրել է արձագանքելով իր օրերի բանասերների որոշ դրույթներին: Աղաթանգեղոսի. Ջենոր Գլակի, Փավստոս Բուղանդի մասին նա գրում է. «...Այս մատենագիրներն հունարեն կամ հույն տառերով հայերեն զբաղված էին հայկական նշանագիրներուն գյուտն առաջ...»: Շատ հակիրճ է հայ մշակույթի մասին գրված ուրվագիծը: Այդտեղ հիշատակված է, որ Սահակը և Մեսրոպը եկան ու «հայ մատենագրության ոսկեդարը բերին, իրենց աշակերտներովն, որ առաջին թարգմանիչներ կկոչվին...»: Ապա հիշատակվում են Նզնիկ Կողբացին («անվանի», ինչպես ընդգծված է աշխատության մեջ), Կորյունը, Դավիթ Անհաղթը, Հովնան Մանգակունին, Մամբրե Վերծանողը: Մ. Խորենացու մասին նշված է, որ «հայ պատմագիրներու հայրը կը կոչվի իր պատմությամբը...»:

Ինչպես էլ մենք շմտենանք Մամուրյանին, չենք կարող ժխտել այն, որ նրա ականարկը շատ անկատար է: Նա կարող էր ավելին ասել Խորենացու և Փավստոսի մասին: Շատ հեշտ կարող էր կանգ առնել թարգմանիչների վրա. բնութագրել թարգմանիչների հարուստ լեզուն, վերջապես թեկուզ հենց թուուցիկ ակնարկ նետել հայ մշակույթի առանձին վավերագրերի մեջ հնչող աշխարհիկ մտքի և ժողովրդական կենդանի մտքի արձագանքների մասին: Բայց նա այդ չի արել, որովհետև նրա նպատակը սկզբից արդեն այլ էր: Հիշատակելով հույն և հռոմեական պատմության գրվածքները նա «յասերի» հակամարտություն

¹¹ Նույն տեղում, էջ 403:

նը համարել է տխուր երևույթ և չի կարողացել միանգամայն անաչառ դիրք մշակել անցյալի դեպքերի նկատմամբ: Նրա համոզմամբ, անցյալի թագավորների և կաթողիկոսների, նախարարների և հայրենի երկրի միասնության համար մարտնչող նախարար-դյուցազունների ներդաշնակ միությունը պետք է դառնար հիմնական ելակետ բոլոր պատմական դեպքերի գնահատման ժամանակ: Կառչած կրոնական-իդեալիստական պատմադրության ավանդներին, նա սկզբից արդեն անցանկալի է համարել ռեալիստական դիտակետը: Ահա ինչու հույն և հռոմեական մշակույթի մասին նետված դիտողությունների մեջ մենք նշմարում ենք առաջավոր մտածողի դեմքը ավելի ցայտուն կերպով զծագրված: Գիտունը և խոհուն գործիչը նշմարվում էր իհարկե անգամ հայոց պատմության նվիրված անկատար ուրվագծի մեջ: Սակայն ղեկավարվելով նախապես մշակված այն դիտակետով, թե անհրաժեշտ է բացահայտել և ընդգծել բացառապես հայ ժողովրդի միասնությունը, Մամուրյանը չէր կարողանում և չէր ցանկանում տեսնել ոչ շերտավորված հասարակության խավեր և ոչ էլ իրական հայ ժողովրդի՝ ռամիկ ժողովրդի կենդանի մտքի արձագանքները հայ հին գրականության մեջ...

4

Միջին դարերի պատմության ձեռնարկը կերտված է շատ ուշագրավ ձևով: Այդտեղ էլ նկատելի տեղ են զբաղում սոցիալական բախումների մասին նետված դիտողությունները: Սակայն կոնկրետ դեպքերի և փաստերի նկարագրությունը շատ ավելի հյուսվել է և պատկերավոր: Մենք տեսնում ենք, որ Մամուրյանը ուսումնասիրել է բազմաթիվ նյութեր և ջանացել է հետևել մեծագույն ուշադրությամբ մշակույթի պատմական վարդապետական կարևորագույն ելեմենտներին, զինված ամենից առաջ պատմական դիտակետով:

Մամուրյանը կտրուկ կերպով ընդգծում է կաթոլիկ եկեղեցու սերտ կապը ֆեոդալիզմի հետ: «...Ծպիսկոպոսներ և արքաներ,— դրում է նա,— իրապես ավատական իշխանն եղեր էին...»: Վճռական կերպով նա դատափետում է ավնվականներին և գրում է «...ավնվականաց ձեռք ծագած երկպառակությունները հասարակապետությանց շատ աղետաբեր եղան...»: Քիչ հետո կարդում ենք. «...Ծրբեմն նույնիսկ ժողովուրդը՝ աղնվականաց կոիվներեն ձանձրացած՝ օտար ավնվական մ'իբրև տերության զուլխ կկարգեր...»: Մամուրյանը նշում է խաչական կոնդոտիերների դերը: Կան աշխատության մեջ տողեր՝ սոցիալական շերտավորման, վանական «դասերի», պարբերաբար բռնկվող բախումների մասին: Հատուկ մի հատված է նվիրված կրոնական-ժողովրդական շարժումներին, կաթարներին և դրանց ուսմունքի ուրույն կապին մանիքեականների ուսմունքի հետ: Չի կարելի ասել, թե Մամուրյանին լավ էին հայտնի առանձին շարժումների հատկանիշներն ու տարբերությունները: Սակայն ամենից կարևորն այն է, որ նա տեսնում էր հերետիկոսական հոսանքների կապը ժողովրդի հետ: Այլիգույականների շարժումներին նվիրված ակնարկների մեջ, օրինակ, Մամուրյանը համենայն դեպս ցուցադրում է կաթոլիկ կղերապետության ռեակցիոն էությունը և բացահայտում է խաչակիրների կապը բռնակալական ուժերի հետ: Հռոմեական պապի վարժագիծը նկարագրված է բացասական գույներով: Լախատության մեջ նշված է արաբ, թուրք, քուրդ, անգամ «հաշիշին» աղանդավորների ընդհանուր պայքարը խաչակիրների դեմ: Անգլիական գյուղացիական ապստամբություններին նվիրված էջերում Մամուրյանը հիշատակում է լուլարդ-

ներին և նկարագրում է Ուոտ Տալերի սպանությունը՝ Վիլհելմ Թելին նվիրված էջերը ներբող են:

Աշխատության մեջ մանրամասն նկարագրական էջեր կան Յան Գուսի և գուսիտական պատերազմների մասին: Այդտեղ նշված է, որ Յան Գուսը գյուղացու որդի էր ու ընտիր տաղանդ ուներ: Յան Գուսը, — գրում է Մամուրյանը, — դատափետում էր կղերի մթությունները, եկեղեցու մեջ նշմարվող «զեղծմունքը»: Խիզախորեն Յան Գուսը կռվի է ելնում Հռոմի դեմ: Կոնստանսի ժողովին Յան Գուսը ծառանում է ընդդեմ իր թշնամիների: Աշխատության մեջ պատկերավոր լեզվով են նկարագրված պատմական պայքարի ցնցող էջերը: Միաժամանակ ընդգծված է անսահման ժողովրդական վայրույթը ընդդեմ ռեակցիոն ուժերի: Ջեխերի մասին գրված է. «...կուզեին թե իրենց եկեղեցին Հռոմի լծին ազատել և թե երկիրն Գերմանիո իշխանութենե...»: Յան Ժիժկայի մասին աշխատության մեջ նշված է, որ «հնարագետ էր ... կարծեք երկնքն զրկված հրեշտակ մ'էր պապական Բարելոնը պատժելու...»: Մամուրյանը դատափետում է Հռոմի կղերապետներին: «...Պապը հերետիկոսաց դեմ նոր խաչակրություն կքարոզեր, բայց պարապ տեղը. վասն զի Հյուսեանք կրոնական խանդով ու հայրենասիրական եռանդով վառված՝ միշտ իրենց թշնամյաց դեմ հաղթական կենեին...»: Դիտավորությամբ Մամուրյանը նկարագրական իր ակնարկը կերտել է ջերմ ու պատկերավոր գույներով: Յան Ժիժկան, — ասում է նա, — մահից առաջ ապսպրել է, որ «իր կաշին հանեն ու թմբուկ շինեն, որպեսզի գերմանացվոց դեմ միշտ հաղթական կանգնին...»¹²: Տարորիտների մեծ ժողովրդական շարժման վրա ծանրանալով, Մամուրյանը նորից դատափետում է Վատիկանի հնօրյա տիրակալներին:

Աշխատության մեջ նկարագրված են նաև Իտալիայի տարբեր քաղաքներում բռնկված սոցիալական բախումները (Պադույա, Վիչենցա, Միլան, Փերարա և այլն): Կան նշանակալից տողեր կոնդոտիերների, վենետիկյան ծովային առևտրի, Ջենովայի մրցակցության ու պարտության մասին: Նետված են թուրքիկ տողեր ավատական ալնավականության դեմ ուղղված ժողովրդական ապստամբությունների և մանավանդ Ֆլորենտինյան համաքարությունների մասին: Ֆլորենցիայի «բարձր արհեստավորները», — նշում է Մամուրյանը, — բաղկացած էին բժիշկներից, դատավորներից, սեղանավորներից, իսկ «փոքր» արհեստավորների միությունները դարբիններից, ներկարարներից և ուրիշ արհեստավորներից: «...Շատ անգամ կռիվներ կծագեին մեծ ու փոքր համաքարներում, այսինքն հարուստ վաճառականներու ու ստորին գործավորներու դասին մեջ...»: Մամուրյանին վաղեմի հին օրերին, իհարկե, հայտնի չէին շատ և շատ կարևոր հանգամանքներ, մանավանդ պանալան արխիվային պահեստներից քաղված կարևոր վավերագրերը և նույն այդ վավերագրերի հիման վրա կերտված գիտական-մենագրական հետազոտությունները: Սակայն և այնպես նա ուշադրությամբ արձանագրել է բավական կարևոր փաստեր: Կարելի է ենթադրել, որ Թուրքիայի մայրաքաղաքի յուրահատուկ իրականության մեջ նշմարվող «էսենսֆական» ելույթներն են թելադրել նրան այնքան մեծ ուշադրություն նվիրել դպրոցական դասագրքի մեջ առանձնապես իտալական արհեստավորների սոցիալական ելույթներին: Իտալիայի հնօրյա ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կոդիմո Մեդիչիի մասին Մամուրյանը գրում է, որ դա հայրենասեր, տաղանդավոր

¹² «Համառոտ ընդհանուր պատմություն, Միշին դարու պատմություն», 296 էջ:

և լուսամիտ մարդ էր...»։ Առանձին ուշադրությամբ է ընդգծված, որ Կոզիմո Մեգիշին «արվեստների ու գիտության» հովանավոր էր։ Նշանակալից են նաև Հավրենտիոս Մեգիշիի ու Ծավանարուլայի մասին գրված տողերը։ Դատափետելով հոռմեական պապերին, Մամուրյանը նիկոլո Ռիենցիի մասին գրում է, որ «Ժողովրդային մարդ էր ... կփափագեր ամեն կողմ բռնակալությունը ջնջելով ընդհանուր հասարակապետություն հիմնել...»¹³։ Դասագրքի մեջ նկարագրված են նաև միջնադարյան Իսպանիայի «դասերը»՝ ազնվականներն ու նրանց արտոնությունները, քաղաքներն ու քաղաքացիները, մանավանդ միապետ-թագավորների դեմ կռվի ելնող, «ընդդիմություն» անողները...։

Առանձին ուշադրություն է հատկացված աշխատության որոշ հատվածների մեջ «քաղաքակրթության» զարգացմանը և բնորոշ ցուցանիշներին։ Արհեստների, տնտեսական պայմանների, արար բամբակագործների ու արհեստավորների մասին զետեղված տողերը շատ որոշակի նպատակ ունենին՝ րացահայտել արևելեկյան ժողովուրդների դերը և օժանդակել ժողովուրդների բարեկամության զարգացմանը։

Մամուրյանը նորից գեղագետ-գիտնականին հատուկ ընտրությամբ է հիշատակում իտալական մշակույթի առանձին ներկայացուցիչների անունները։ Աշխատության մեջ նշված են Ջիոտտոն, Մազաչչիոն, Բելլինին, Լեոնարդո դա Վինչին, Միքել Անջելոն, Բաֆայելը, Ջիորջիոնես, Տիցիանը։ Կարելի է ենթադրել, որ Զմյուռնիայի վաղեմի դպրոցի բարձր դասարաններում ուսուցիչը պետք է լրացուցիչ տեղեկություններ հաղորդեր իտալական գեղագետների մասին։ Նշենք այստեղ միջանկյալ կերպով, որ Պոլսո հին հայկական դպրոցներից մեկի աշակերտական պարբերականներից «Սրկրագունդ» հանդեսում զետեղված էր մի ակնարկ Պիկո գելլա Միրանգոլայի մասին։ Դա ցույց է տալիս, որ առաջավոր արևմտահայ գործիչները 70—80-ական թվականներին մատուցանում էին միջնակարգ հայ դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտներին բարձր գիտելիքներ։ Մամուրյանի դասագրքերը հաստատում են այդ փաստը՝ անառարկելի կերպով։ Ինքը՝ Մամուրյանն էլ գծագրվում է պատմական այդ ձեռնարկների մեջ, որպես շատ ուշիմ և խոհուն պատմաբան-իմաստասեր։ Լեոնարդոյի մասին նա գրում է. «...Տոսկանացի էր և ոչ միայն նկարիչ, այլև ճարտարապետ, քանդակագործ և գիտուն»։ Շատ բարձր է գնահատում նա հուլանդական ռեալիստական արվեստի ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները։ Գերմանական ականավոր նկարիչներից հիշատակված են նրա ձեռնարկի մեջ Դյուրերը, Կրանախը։ Թե որքան սուր պեղագիտական մեկնակետ ուներ Մամուրյանը, ցույց են տալիս առանձնապես քանդակագործության և ճարտարապետության վարպետների մասին նետված դիտողությունները։ Նորից կարևոր պետք է համարել դիտավորյալ կերպով կատարված ընտրությունը։ Աշխատության մեջ նշված են Նիկոլո Պիդանոն, Որկանյան, Լուկկա դելլա Րոբիան, Գիրերտին, Դոնատելլոն, Բրունելեսկոն։ Հիշատակվում է նաև Բենվենուտո Չելլինին։

Նշանակալից կարելի է համարել ի միջի այլոց տրուբադուրների և տրուվերների մասին նետված դիտողությունները, ինչպես նաև իտալական բարբառների առթիվ առաջադրված դրույթները։ Իտալիայի նշանավոր բարբառները (Միլանի, Վենետիկի, Մանտուայի, Ճենովայի, Նափոլիի և այլն) հիշատակելով, նա

գրում է հետևյալ տողերը. «...Տոսկանայի բարրառն այնքան կմաքրվի ու կծաղկի որ գրական լեզու կգառնա: Ուստի Տոսկանայի և մանավանդ Փիորենցայի մեջ իտալական նոր գրականությունը կփայլի և գրագետներ ուսման կամ կենդանի լեզուն կգործածեն քան թե լատիներենը...»։ Ապա ծանրանալով «ազդային գրականության հիմնադրի՝ հռչակավոր» Դանթե Ալիգիերիի վրա, Մամուրյանը շեշտում է, որ «հանճարեղ» այդ հեղինակը քննադատել է մարդկային կյանքը, ակնարկ է նետել Իտալիայի պատմության մասին, առաջադրել է իր իմաստասիրական կարծիքները... Հիշատակված են Դանթեից հետո Պետրարքան, Բոկաչչիոն և Արիոստոն։ Միմյանց կողքին նշված են «մեծ համբավ» վալեռո երկու մատենագիրներ-քաղաքագետներ Մաքիավելլին և Գվիչարդինին։

Բարրառների և զանազան լեզուների հարակցությունների առթիվ նետված թուղցիկ նոթերը գուցե և այսօր «հնցած» համարվեն։ Այնուամենայնիվ, ուշադրավ պետք է համարել այն, որ 19-րդ դարի 70-ական թվականներին Մամուրյանը մեծ ուշադրություն է նվիրել գավառական բարրառների, հասարակաց լեզուների, ինչպես ինքն է նշում, քննարկմանը։ Մամուրյանը լեզվագետ չէր, բայց նա գիտեր, որ գրականության վավերագրերի ուսումնասիրությունը պետք է կապակցվի գրական վավերագրերի լեզվի ուսումնասիրության հետ։ Միանման դիտողություններ է նետել նա արևմտյան ուրիշ ժողովուրդների գրականության մասին։ Անգլիական գրականության նվիրված դիտողությունների մեջ նա կանգ է առել անգլերեն լեզվի էվոլյուցիայի վրա։ Բնորոշ է այն, որ Մամուրյանի առանձին ուշադրությունը գրավել էր լանգվանդի պոեմը։ Մամուրյանը «ամեն հետաքրքրական ու կարևոր» գործ համարելով վանական հեղինակի այդ ստեղծագործությունը, գտնում էր, որ «լանգվանդը անգլերեն լեզվին նոր ուժ է տվել...»¹⁴։ Քիչ հետո ծանրանալով Չոսերի վրա, նա նշում է, որ Չոսերը «միանգամայն երևելի քերթողներից մեկն» է եղել։ Սլավյան գրականությանն անդրադառնալով, Մամուրյանը հիշատակում է Իգորի արշավանքի մասին կերտված անհայտ հեղինակին։ Անկատար և անբավարար են նաև լեհական և չեխական գրականություններին նվիրված տողերը։ Հատուկ տեղ էր նվիրված Մամուրյանի ձեռնարկների մեջ գիտության վավերագրերի հիշատակմանը։ Ընդգծելով Եվկլիդեսի և հույն գիտունների դերը, Մամուրյանը ասում է, որ մաթեմատիկական ուսմունքի զարգացմանը նպաստել են մեծագույն չափով արարները։ Նա գրում է, որ Եվկլիդեսի նշանավոր գործը ժամանակին թարգմանել է «արարացի» հեղինակ Նասիրեդդինը։ Խոսքը Մարաղայի հայտնի աստղագիտությանի տաղանդավոր կառուցող Նասիրեդդին Տուսի մասին է։ Նորերս հրատարակված ուսուցիչական ուսումնասիրության մեջ արևելյան ականավոր այդ գիտնականի կյանքի և գործի էջերը նշված են։ Մամուրյանը տակավին 19-րդ դարի 70-ական թվականներին տպագրված հայերեն դպրոցական դասագրքի մեջ անհրաժեշտ է համարել հիշատակել այդ հռչակավոր գիտունի դերը։ «Արարացվոց պարտավոր ենք,— գրում է նա,— գրահաշվի (ալգերա) գիտությունն, որ Հնդկաստանի մեջ վաղուց շատ առաջ զացած էր և արարացիք անկից առին»։ Հիշատակված են աշխատության մեջ նաև ուրիշ ականավոր արարական գիտնականներ, ի միջի այլոց աստղաբանության զարգացման նպաստող հռչակավոր գիտնականները։ Թերթել է արդյո՞ք Մամուրյանը էլիզե Բեկկյուրի հայտնի

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 365։ Г. Мамедбейли, — Основатель Марагинской обсерватории Насирэддин Туси, Баку, 1961.

աշխատությունները, դժվար է ասել, ժամանակին տակավին Րեկլյուն է նշել, որ եվրոպական հումանիստներից շատ առաջ արար գիտուններն են նպաստել «վերածնական» մշակույթի կազմավորմանը: Սակայն մի հանգամանք ակնհերև է: Մամուրյանը իր դասագրքերի մեջ արևելյան ժողովուրդների մշակույթին մոտեցել է անաչառ դիրքերից՝ հետևելով առաջավոր արևմտյան պատմաբանների ուղեգծին: Պետք է ենթադրել, որ նրան ծանոթ էին Դրեպերի, Շլոսսերի, Րեկլյուի նման առաջավոր գործիչների գիտողությունները հին արևելյան ժողովուրդների մշակույթի հատկանիշների մասին: Մշակույթի վավերագրերի մասին կազմված վերջին տողերը նույնպես պետք է նշանակալից համարել: Այդտեղ Մամուրյանը գրում է. «...Վերջապես հռչակավոր Կոպերնիկոս եկավ և նոր ու բանավոր դրություն մը գտնելով՝ աստղաբաշխության և մտաց մեջ հեղափոխություն մը պատճառեց...»: Քիչ հետո հիշատակելով Կոպերնիկոսի կյանքի մասին, Մ. Մամուրյանը ընդգծում է, որ աստղաբաշխները և առաջավոր գիտնականները ընդունել են Կոպերնիկի ուսմունքի ճշմարտությունը: «...Այսպես Կոպերնիկյան դրությունն ոչ միայն աստղագիտությունը տապալեց, այլև մադիկային մտաց նոր ուղիորդուն մը տուավ...»: Այդպիսով Մամուրյանը վրձնական կերպով հրահանգում է հայ ուսուցիչներին պարզաբանել պատմության դասավանդման ժամանակ գեղիոցենտրիստական ուսմունքի մեծագույն գիտական և ուսուցիչին նշանակությունը: Եթե ամբողջ աշխատության մեջ դատափետվում էր կաթոլիկ եկեղեցու դադափարախոսությունը և ապա միջնադարյան ինկվիզիցիան, ապա դասագրքի բաղմաթիվ կարևոր հատվածների մեջ նկարագրված էին առաջավոր մշակույթի ջահակիրները, հումանիստ մտածողները, բնագետները և ժողովուրդների բարձր զաղափարական որոնումներին արձագանքող գործիչները: Բնորոշ պետք է համարել այն էլ, որ միջին դարերի պատմության վերջին հատվածին կցված իր հավելվածի մեջ Մամուրյանը հայրենի ժողովրդի պատմությանը մոտեցել է նորեն կրոնական իդեալիստական պատմահայեցության դիրքերից: Դրանով էլ, դուցե, կարելի է բացատրել այն, որ «հայոց քաղաքակրթության» մասին կազմված ուրվագծի մեջ նա նույնպես իր հիմնական ուշադրությունը նվիրել է «հայոց անմիաբանության» շնորհիվ ստեղծված երևույթների քննարկմանը: «...Մեր միջնադարյան գրականությունը մեծ մասամբ, — գրում է նա, — պատմական ողորդություն մ'է ազգին թշվառության վրա... Մի ուրիշ անգամ նա գրում է, որ հայ մատենագրությունն անցյալում մեղամաղձիկ գույն ունենալով հանդերձ աղբատ է եղել, իսկ պատմագիրները տառապանքների ազդեցության ներքո «միակողմանի հայեցուածք» են ունեցել ... Որքան էլ կտրուկ ու վճռական չեն նման հայտարարությունները, պետք է ասել, որ այս անգամ էլ Մամուրյանի պեսիմիստական հայեցությունը ստեղծվել էր նրա կրոնական-իդեալիստական մոտեցման շնորհիվ: Խնդիրը նրանումն է, որ Մամուրյանը չէր ցանկանում հաշտվել ազգային միասնականությունը «քայքայող» հոսանքների կամ գործիչների հետ: Երբ խոսք էր բացվում հույն ազատախոհ իմաստասերների մասին կամ էլ ստրուկների ղեկավար Սպարտակի մասին, կամ Գրաքկոս եղբայրների մասին, նա տեսնում էր սոցիալական բախումները և գտնում էր նույնիսկ համակրական խոսքեր ժողովրդի ներկայացուցիչների մասին: Նույն մոտեցումը տեսնում ենք նաև միջին դարերի պատմության նվիրված հատվածների մեջ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ նա ցանկանում էր տեսնել միմյալ միասնական ազգային հավաքույթ, իսկ այդ «միասնականությունը» քայքայող

ազատախոհ գործիչներին չէր տեսնում ու չէր ցանկանում նշմարել: Նա միայն միասնականության գաղափարախոսների գոյությունն էր համարում հանդուրժելի: Կարդացել էր հայ պատմիչների երկերը, բայց չէր ցանկանում խոսք ասել հերետիկոսների ու հայ աղանդավորների, կենդանի ժողովրդական մտքի ներկայացուցիչների՝ պավլիկյանների, թոնդրակյանների, ավատական եկեղեցու և ավատական պետության դեմ ծառացող ըմբոստների մասին: Նա առանձին զգացումով էր փառաբանում Հովհան Օձնեցու «Բեղմնավոր զլուխն ու հայրենասեր հոգին» ու չէր կամենում թեթև ակնարկ օրհամ նետել քաղաքների արհեստավորների և ռամիկ ժողովրդի ըմբոստ ներկայացուցիչների, անգամ Սրմբատ Զարեհավանցու նման գիտուն գործչի մասին: Զարմանալի չէ այդ ամենից հետո, որ Մամուրյանը չէր կարող տեսնել բացի հուսահատ կանչերից և տխուր ողբերգություններից ուրիշ երգեր: Նա չի ուսումնասիրել ժողովրդական մեր հեքիաթների մեջ հնչող աշխարհիկ մոտիվները, ժողովրդական առածների դիպուկ խոսքը, պատմիչների երկերի մեջ նկարագծված աշխարհիկ մտածողության բեկորները, ազատախոհ հայ գործիչների մտածությունները կամ թողովրդական էպիկական ստեղծագործությունների ուրույն ուղղությունը: Նա ամենուրեք տեսնում էր միմիայն վանքեր ու լսում էր միմիայն հուսահատ կրոնական մեղեդիներ: Հովհան Օձնեցու և Գրիգոր Մագիստրոսի նման գիտուն գործիչներն են եղել նրա համար ուղենիշներ ու մեծարելի իմաստասերներ: Ահա ինչու Սպարտակին, Արնոլդ Բրեշիացուն, Յան Գուսին, Բեկոնին, Գանտեին, Լեոնարդոյին մեծ հարգանքով հիշատակող էրուդիտ ու խոհուն, տաղանդավոր հրապարակագիրը անհրաժեշտ ուշադրությամբ չի մոտեցել հայկական դուսիտների, հայ քաղաքացիների, հայ ռամիկ ժողովրդի սոցիալական ելույթների ուշադիր ուսումնասիրության:

Չնայած այդ տարօրինակ դալտոնիզմին, հայ մշակույթի մասին կազմված իր ուրվագծի մեջ Մամուրյանը հիշատակում է բազմաթիվ ու բազմազան կարեւոր տվյալներ, որոնք թելադրում են ընթերցողներին արձանագրել դիտավորությանմբ անուշադրության մատնվող նշանակալից դեպքեր, փաստեր, վավերագրեր: Այսպես, օրինակ, ինքը՝ Մամուրյանը թվարկել է զանազան դարերի ընթացքում հիմնված հնօրյա հայ կրոնական ուսումնավայրերը: Բազմաթիվ այդ ուսումնավայրերը համախմբել են գիտություն, դրականություն, արվեստ և ճարտարապետություն սիրող բազմազան գործիչներին: Վանական ուսումնավայրերում անգամ չի մարել աշխարհիկ միտքը և չի լուել ժողովրդի հետ կապված գործիչների ձայնը: «...Կրնանք ասել, որ մեր միջնադարյան դրականությանն մեծ մասամբ պատմական ողբերգություն մ'է ազդին թշվառության վրա...» ճիշտ չէ այդ: Եղել են ժողովրդական աշխարհիկ տաղեր, եղել են էպիկական վեպեր, եղել են եկեղեցու գրաքննիչների ջանքերով արգելված դրական ուրիշ վավերագրեր: Միևնույն իր ուրվագծի մեջ Մամուրյանը հիշատակում է «ուսուղական գիտության հետևող Անանիա Շիրակացուն», նրա գիտական աշխատությունները, Հովհաննես Սարկավազի գործը, Ուոհայեցու հայրենասիրական ոգով կերտված պատմությունը, Կիրակոս Գանձակեցու պատմությունը, Հովհան Երզնկացու «Բանք հաղագս երկնային շարժմանց» աշխատությունը: Շատ բան հայտնի չէր, իհարկե, Մամուրյանին: Առակաները, հեքիաթները, առածները, ժողովրդական էպոսի վավերագրերը, տաղերի ու պատմիչների երկերի մեջ հնչող աշխարհիկ և կենդանի մտքի բեկորները կամ հետքերը նա չէր տեսնում: Նրա ամբողջ մտահայեցությունը շատ որոշ ուղղություն ուներ: Այն ամենը, ինչ որ

բացահայտում էր միասնականությունը քայքայող որևէ ուժի կամ հոսանքի առկայությունը, նա չէր կարողանում ու չէր ցանկանում տեսնել, իր հավելվածներն էլ կցել էր հին ու միջին դարերի պատմության դասագրքերին հենց սոցիալական բախումների անընդունելիությունը հաստատելու և ռամիկ ժողովրդին իշխողների հետ միաձուլող «միասնականության» գաղափարախոսության հիմնավորման համար: Հեշտ չէր դասագրքեր կազմել: Անհրաժեշտ էր գտնել նպատակահարմար ոճ և սեղմ լեզվով նկարագրել այն ամենը, ինչ որ կարող էր հանդուրժելի դիտվել ոչ միայն ազգային ղեկավար հիմնարկությունների՝ Ազգային ժողովի և Ազգային Պատրիարքարանի, այլ նաև իշխող պետության կողմից: Անհրաժեշտ էր գտնել լեզու պարբերություններ, որոնք պետք է ընկալվեին լուսավորության գործին հետևող կրոնական և աշխարհիկ գործիչների կողմից: Այդ պատասխանատու աշխատանքը Մամուրյանը պետք է ասել, կատարել է հմտությամբ: Նրա դասագրքերը ուշագրավ պատմական վավերագրեր են, որոնք չեն կարող անուշադրության մատնվել հայ ազգայնական-բուրժուական պատմագրության վավերագրերը ուսումնասիրող բանասերների կողմից:

Մամուրյանի ձեռնարկների մեջ ամեն մի ժամանակակից պատմաբան այսօր կարող է գտնել տարակուսանքներ առաջադրող թե՛ վիճելի, թե՛ միամիտ և թե՛ սխալ դրույթներ: Սակայն և այնպես նույն այդ ձեռնարկների որոշ հատվածների մեջ յուրաքանչյուր ուշադիր ընթերցող կարող է տեսնել առաջավոր և խոհուն հայ հումանիստ գրողի դեմքը — գիտության զարգացման հետևողի և ժողովրդի մասին Լրազող գործչի դեմքը: Բազմաթիվ այն դիտողությունները, որոնք նվիրվել են անտիկ աշխարհի սոցիալական շարժումների և բախումների նկարագրության կամ թե մշակույթի ներկայացուցիչներին, բնութագրում են նաև Մամուրյանին: Արևիկո Բրեշիացու կամ Ուոտ Տայլորի, Յան Գուտի կամ Յան Ժիժկայի, արևմտյան և արևելյան մշակույթի գործիչներին նվիրված էջերի մեջ նշմարվում է ժողովրդի հետ կապված, բարրաոները և բարձր արվեստը ուսումնասիրող հումանիստ-մտածողի խոհուն դեմքը: Ահա ինչու Մամուրյանի մտահայեցության հիմնական երանգներն ուսումնասիրող ոչ մեկ բանասեր-պատմաբան չի կարող ճշգրիտ խոսք ասել տաղանդավոր և պրոգրեսիվ այդ գործչի մասին առանց նրա պատմական ձեռնարկների անաչառ քննարկման և նկարագրության...

Հիշատակված քաղվածքները անառկելի կերպով հաստատում են, որ Մ. Մամուրյանը, հակառակ անապացույց և մտացածին կռահումների, «ռևոլյուցիոն» ուղեգծի և ռևոլյուցիոն ղեմավարատների ջահակիր չէր կարող լինել նույնիսկ 19-րդ դարի 60—70-ական թվականներին: Նա անշափ տաղանդավոր գործիչ էր, գիտուն, էրուդիկ հրապարակագիր: Միաժամանակ նա եղել է «չափավոր» և «խաղաղ» շինարարության համոզված պաշտպան ու գաղափարախոս:

Իր պատմական դասագրքերը նա տպագրության է հանձնել 1877-ից առաջ, իսկ տպարանին հանձնելուց առաջ նախապես ուսումնասիրել է բազմաթիվ աղբյուրներ և նյութեր, ուշադիր կերպով մշակել է և ապա միայն գրի առել ու պատրաստել իր երկու հատորները: Այլ կերպ վարվել, Մամուրյանի նման խոշոր գործիչը ո՛չ մի պարագայում չէր կարող: Ահա ինչու առանց վարանումների կարելի է ասել, որ իր չափավոր և խաղաղ հայեցությունը մշակութային շինարարության մասին նա մշակել է տակավին 19-րդ դարի 60-ական թվականներին: Դասագրքերի մեջ նա միմիայն ավելի հստակ ձևով բացահայտել է իր պատմական և հասարակական մտահայեցության հիմնական հատկանիշները:

Երբ մենք ուշադրությամբ թերթում ենք «Արևելյան մամուլի» 1871-ի համարներում զետեղված ակնարկներն ու նյութերը նշմարում ենք միևնույնը: Այդ համարներումն էլ բավական որոշակի կերպով արծարծված են Մամուրյանի այն հայացքներն ու մտորումները, որոնք առանց անհրաժեշտ հիմնավորման մերթնդ մերթ ալավաղվում են կամ քողարկվում: Մ. Մամուրյանի «Արևելյան մամուլի» համարները լավ են հայտնի: Տպագիր ակնարկները, հոդվածները, նյութերը այնքան պարզորոշ իմաստ ունեն, որ չեն կարող անտևի տարակուսանքներ ստեղծել: Զետեղելով բաղմազան նյութեր իր հանդեսի էջերում, Մամուրյանը ինքը հիշեցնում էր ընթերցողներին, որ ռևոլյուցիոն ուղեգիծը հանդուրժելի ուղեգիծ չի կարող համարվել: Ամենևին պատահական չի կարելի համարել այն էլ, որ դիտավորությամբ Մ. Մամուրյանը ծանրանում էր խաղաղ կուլտուրական շինարարության անհրաժեշտության և կարևորության վրա, երբ խոսք էր բացվում արևմտահայ իրականության մասին:

Այդպիսին էր նրա աշխարհայացքը թե՛ 19-րդ դարի 60—70-ական թվականներին և թե՛ հետագա պատմաշրջանում: Այդպիսի հայացքներ և մտորումներ պաշտպանելով հանդերձ, նա պրոգրեսիվ խոշոր գործիչ էր և առաջավոր լուսավորիչ — հումանիստ, որի համոզումով գիտությունն ու գրականությունը, արվեստն ու մամուլը, առաջավոր կուլտուրան պետք է օժանդակեն «այրույ» պրոբլեմների լուծմանը և հայ ժողովրդի վերելքին: Մ. Մամուրյանը շեշտված համոզումով կոչ էր անում իր հայրենակիցներին ստեղծել դպրոցներ և ազգային-կրթական հաստատություններ, ազգային արվեստ և թատրոն, հայ նոր գրականություն: Հասարակական-կուլտուրական համագործակցության շարժումը և միասնական կուլտուրական աշխատանքը նրա կարծիքով կարող էին դյուրին կերպով, անգամ «բարեկարգված» սեփականատիրական կարգերի պայմաններում ստեղծել հայ ժողովրդի համար ասպհույ վիճակ և նոր կյանք... Ավելացնենք այդ ամենին նաև հետևյալը. Մ. Մամուրյանի պատմական ձևոնարկները կրել են շատ որոշակի ուղղություն և առանձին մասերում հակիրճ լինելով հանդերձ, առաջադրել են գաղափարական-հասարակական բավական հետևողական ուրույն կոնցեպցիայի հետ կապված դրույթներ ու պատգամներ, որոնք հարապատ էին կազմավորվող հայ բուրժուական ղեկավարության յոթ մտավորականությունների համար: